Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 342

YANGI O‘ZBEKISTONDA HUQUQIY ONG INQIROZI VA HUQUQIY NIGILIZMNI ILMIY-MA’RIFIY BARTARAF ETISHNING STRATEGIK MODELLARI

Dilfuza Baxromali qizi Qushnazarova*
Farg‘ona shaxar 41-maktab internat o‘qituvchisi
✉ baxromalimovlonov19596082@gmail.com

ANNOTATSIYA

Konstitutsiya normalari hamda huquq sotsiologiyasi asosida Yangi O‘zbekistondagi huquqiy ong inqirozi hamda huquqiy nigilizm muammolari tahlil etilgan. Aholining huquqiy savodxonligini oshirish, huquqiy tarbiya tizimini unifikatsiyalash hamda ushbu sohada interaktiv-vaziyatli o‘quv modullarini va ta’sirchan jamoatchilik monitoringi mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha tizimli strategik modellar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar

Huquqiy ong, huquqiy nigilizm, Yangi O‘zbekiston, Lex.uz, Konstitutsiya, huquqiy savodxonlik, huquqiy madaniyat, huquqiy tarbiya, jamoatchilik nazorati, huquq sotsiologiyasi.

DOI: 10.5281/zenodo.23281780

KIRISH

Ijtimoiy-huquqiy reallik va umumiy huquqshunoslik doktrinasida huquqiy ong hamda huquqiy madaniyat sotsiumning ma’naviy olamida boshqa ijtimoiy ong shakllari (axloq, din, fan va falsafa) orasida mutloq avtonom hamda ustuvor arxitekturaga ega bo‘lgan monolit tizim hisoblanadi. Zamonaviy huquqiy gnoseologiya hamda ma’rifiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida yuridik hodisalarga aksiologik (qadriyatli) yondashuv prinsiplari asosida konseptual baho berish ustuvor ilmiy imperativga aylandi. Milliy yuridik fanning fundamental yo‘nalishlarida huquq, uning normalari va yaxlit huquqiy tizim jamiyatda barqaror ijtimoiy tartibotni, qonun ustuvorligini hamda daxlsiz qonuniylik iqlimini qaror toptirish, inson huquq va erkinliklarini kafolatlash salohiyatidan kelib chiqqan holda, oliy huquqiy qadriyatlar tizimi sifatida tasniflanadi. Pozitiv huquqni aksiologik prizmadan o‘rganish sotsium subyektlarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan maqsadli huquqiy preventsiyani hamda preventiv choralar dasturini amalga oshirishda bosh funksional instrument — sub-institut vazifasini o‘taydi. Zamonaviy taraqqiyot asri ijtimoiy hayotning bosh tartibga soluvchi vositasi bo‘lgan huquqning nufuzini yuksaltirishga, uni ma’naviy ne’mat hamda demokratik qadriyat tarzida asrab-avaylashga chorlamoqda. Davrning ushbu imperativ talabini hamda qat’iy konseptual undovini jamiyat huquqiy ongiga izchil singdirish kechiktirib bo‘lmas strategik zaruriyatdir.

Huquq nazariyasida huquq, qonun ijodkorligi, huquqni qo‘llash amaliyoti, qonuniylik muhiti hamda yuridik faoliyat sferasi umuminsoniy taraqqiyot va madaniyat mahsuli sifatida talqin etiladi. Mazkur murakkab jarayonlarning ijtimoiy ongdagi intellektual va ruhiy aksini, kognitiv in’ikosini ifodalash uchun huquq nazariyasiga «huquqiy ong» (Legal awareness) kategoriyasi kiritilgan bo‘lib, u amaldagi huquqni namoyon qiluvchi ijtimoiy ong shakli, qarashlar, g‘oyalar va ruhiy his-tasavvurlarning majmuini, mavjud yuridik reallikni huquqiy-nazariy tushunchalar tizimida baholashni hamda huquqning kelajakdagi evolyutsion istiqbolini belgilaydi. Ijtimoiy hayotdagi ko‘plab obbyektiv holatlar, munosabatlar va subyektlarning xulq-atvori faqat

huquq, qonuniy majburiyat, ma’muriy mas’uliyat va yuridik javobgarlik mezonlari doirasida tahlil qilinadi va ushbu jihatlar subyektlarning huquqiy ongida o‘zining mantiqiy ifodasini topadi. Huquqiy ong — bu insonlarning amaldagi huquqiy tizimga, qonunchilik arxitekturasiga hamda boshqa (amaldagi va ideal ko‘rinishdagi) huquqiy voqeliklarga bo‘lgan ruhiy munosabatini, kognitiv bilimlarini hamda intellektual axborotlar majmuini ifodalovchi qarashlar tizimidir.

Yangi O‘zbekiston sharoitida jamiyatning barqaror demokratik taraqqiyot yo‘lidan jadal rivojlanishi bevosita ijtimoiy subyektlarning huquqiy ongi, huquqiy madaniyati va huquqiy savodxonligi darajasi bilan proporsional bog‘liqdir. Aynan ushbu yuridik qonuniyatdan kelib chiqqan holda, milliy huquqiy tizimni modernizatsiya qilish strategiyasida aholining huquqiy madaniyati va ongini yuksaltirish, bu borada davlat tuzilmalarining fuqarolik jamiyati institutlari hamda ommaviy axborot vositalari bilan o‘zaro proaktiv hamkorligini tizimlashtirish eng ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Huquqiy ong o‘zining ontologik tabiati bilan huquq bilan umumiy ildizlarga, ijtimoiy ehtiyojlar va manfaatlarga tayanadi hamda turli ijtimoiy guruhlarning ta’sirida dinamik rivojlanadi. Insonning maqsadli faoliyatini uning kognitiv ongidan tashqarida tasavvur qiblya bo‘lmaganidek, biror-bir normativ-huquqiy hujjat yoki yuridik munosabat ham huquqiy ruhiyat va huquqiy mafkuradan mustaqil ravishda hayotiy kuchga ega bo‘la olmaydi. Biroq yangilangan huquqiy normalar ko‘lamining ortishi bilan jamiyatda huquqiy ong inqirozi va huquqiy nigilizm muammolarining vujudga kelishi, huquqiy ta’lim va ma’rifatni, huquqiy bilimlar hamda qonunlar targ‘ibotini tubdan yaxshilashga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli ilmiy-ma’rifiy strategik choralarni amaliyotga joriy etishni talab qiladi.

Qolaversa, huquqiy ong tizimi falsafiy konsepsiyalar, mafkuraviy paradigmalar va diniy doktrinalar bilan monolit bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Sharq mutafakkiri Abu Nasr Forobiy yuridik normalarning ijtimoiy majburiyligini komil insonlar ongining uzviy bo‘lagi, ya’ni fundamental ma’naviy hodisa sifatida baholaydi. G‘arb klassik huquq falsafasining vakillari I. Kant va G. Gegel esa huquqning imperativ tabiatini inson erkinligini tashqi tomondan tartibga soluvchi muayyan yuridik vosita sifatida talqin etganlar. Shuningdek, huquq sotsiumdagi sinfiy munosabatlarni muvozanatlovchi instrument yoki insonning tabiiy-ajralmas huquqlarini rasmiylashtiruvchi va himoya qiluvchi oliy kafolat (Sh. Monteskye, J.J. Russo) sifatida tasniflangan. Huquqiy ong ijtimoiy reallikda huquqiy tartibga solish mexanizmining barcha bosqichlarida — huquq ijodkorligi protsessidan boshlab, yuridik normalarni hayotga tatbiq etish amaliyotigacha universal ta’sir ko‘rsatadi. U huquqiy munosabatlarda, subyektiv huquq va majburiyatlarni ro‘yobga chiqaruvchi hujjatlarda aks etib, sotsium a’zolarining xulq-atvorini yo‘naltiruvchi bosh g‘oyaviy-nazariy manba hisoblanadi[1].

Huquqiy ong huquqni amalga oshirish bosqichida, yuridik huquqlar va majburiyatlarni hayotga tatbiq etish jarayonida, ayniqsa, yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jamiyat hayoti shuni ko‘rsatadiki, ong, fikr, iroda kuchi hamda turmush tarzi haqiqatan ham odamlarning xulq-atvorini boshqaradi, u ijtimoiy hayotning barcha sohalarida subyektlarning xatti-harakatlari hamda faoliyatiga turtki beradi va ularni tartibga soladi. Huquqiy ongning mo‘tadilligi uning sifat tavsifi bo‘lib, jamiyat huquqiy hayoti ishtirokchilari xulq-atvorining qonuniy bo‘lishini, ularning o‘z subyektiv huquqlaridan faol foydalanishi va uni himoya qilishini, zimmadagi majburiyatlarni ongli ravishda bajarishini hamda huquqiy faoliyatni ijtimoiy nazorat qilishda ishtirok etishini ta’minlaydi. Qonun ustuvorligini tan olish hamda qonunni hurmat qilish yuksak huquqiy ongning yorqin ifodasidir.

Huquqiy ongning nazariy jihatlari huquqiy tafakkur hodisasida namoyon bo‘ladi. Huquqiy tafakkur — insonning atrofdagi huquqiy voqelik haqida yuridik kategoriyalar vositasida ijodiy fikrlash, faol aqliy tahlil yuritish qobiliyatidir. Uning asosini haqqoniy yuridik bilim, jamiyatda huquqiy vositalar orqali hal qilinayotgan vazifalarni nazariy anglangan holda tushunish tashkil etadi. Huquqiy tafakkur huquqning mohiyatini, muhim xususiyatlarini, ichki va zaruriy aloqalarini ratsional bilishning, teran anglashning yuksak bosqichi sanaladi. U huquqiy hayot hodisalarini mantiqan, abstraktlashgan va umumlashgan holda in‘ikos qilish vositasi hamda usuli bo‘lib, huquqni va qonunni ilmiy asosda anglashga, ijodiy faoliyat yordamida tahlil etishga tayanadi. Jamiyat a’zolarining davlat-huquqiy realliklar haqida tizimli bilimlarni hosil qilishi, huquqiy ongning huquq mohiyatini anglash sari yuksalib borishi aynan huquqiy tafakkur tufayli imkonli bo‘ladi.

Mustaqillik va islohotlar davrida huquqning tobora inson hayoti va faoliyatining uzviy qismiga aylanib borishi huquq hodisasini yangi darajada tafakkur mavzusiga aylantirishda to‘plangan bilimlarni umum-

[1]Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi: Darslik. – Toshkent: «Adolat» huquqiy axborot markazi, 2018. – B. 272-275.

lashtirish va tizimlashtirishga, huquqning izchil harakatini ta’minlovchi g‘oyalar, nazariyalar hamda tushunchalar yaratishga bo‘lgan ehtiyojni vujudga keltirdi. Bu ehtiyoj tufayli yurtimizda yangicha huquqiy tafakkur shakllandi. U huquq ijodkorligi bosqichidan to huquqning amaldagi harakati, uning har bir huquqiy munosabat ishtirokchisi faoliyatida mujassamlanishiga qadar singib boradi va ushbu jarayon Konstitutsiyani yaratish va qabul qilish chog‘ida yaqqol namoyon bo‘ldi. Huquqiy tafakkur orqali huquqiy qoida qo‘llaniladigan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma’naviy shart-sharoit tahlil etiladi, huquqni yaratish jarayoni ilmiy asoslangan negizga ega bo‘ladi hamda huquqning samarali harakatini ta’minlovchi mukammal yuridik mexanizm yaratiladi.

Shu nuqtayi nazardan huquqiy tafakkur davlatning huquqiy va konstitutsiyaviy siyosatini belgilash, huquqiy tizimni shakllantirish, umuman huquq hodisasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Istiqlol tufayli qaror topgan yangicha huquqiy tafakkur va xalqimizning yuksak ma’naviy salohiyati Konstitutsiyamizning g‘oyaviy-ilmiy hamda mafkuraviy poydevori bo‘ldi. Konstitutsiya va yangi qonunlarimiz, bir tomondan, ijtimoiy huquqiy ongning yuksak ifodasi bo‘lmish huquqiy tizimning, huquqiy mafkura va madaniyatning bevosita mahsuli sifatida vujudga keldi, ikkinchi tomondan esa, aholining ilg‘or huquqiy ongini, yangicha tafakkuri va madaniyatini shakllantirish hamda yuksaltirishning muhim omili bo‘lib xizmat qildi. Yangicha huquqiy tafakkur zamonaviy demokratik qadriyatlarni davlat-huquqiy hayot sohasiga singdirishga safarbar etiladi, adolatli hamda insonparvar huquqiy institutlarni qaror toptirishga asoslanadi.

Huquqiy faoliyatni qadriyat sifatidagi anglanishi ta’siri natijasida shaxsning muayyan harakat tarziga moyilligi yuzaga keladi. Binobarin, huquqiy ong nafaqat yuridik voqelikni va odamlarning huquq sohasidagi xulq-atvorini ifodalaydi, balki xulq-atvorni tartibga solishda hamda ijtimoiy hayotning obyektiv jihatdan huquqiy me’yorlashga muhtoj bo‘lgan munosabatlarini belgilashda ham ishtirok qiladi. Shu ma’noda huquqiy ong va huquqiy tafakkur huquqning g‘oyaviy-nazariy manbayidir. Fuqarolarning yuksak huquqiy ongi va huquqiy faolligi ma’rifiy jamiyatda huquq ustuvorligining hamda huquqiy davlatning poydevoridir. Fuqarolarning huquqiy ongini shakllantirish — huquqbuzarliklarning oldini olish va jinoyatchilikka qarshi kurashning zaruriy talabidir.

Aksincha, huquqiy ong sust rivojlangan, huquqiy tafakkur esa nomukammal bo‘lsa, bu jamiyat va uning institutlari faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Huquqiy idealizm hamda uning eng xavfli namoyon bo‘lish shakli hisoblangan huquqiy nigilizm ana shunday salbiy ko‘rinishlarning eng asosiy shakllaridir. Huquqiy nigilizm — amaldagi qonunlarning oliy yuridik kuchini, ijtimoiy-boshqaruv salohiyatini hamda davlat tomonidan o‘rnatilgan tartib-taomillarni subyektiv yoki ommaviy darajada rad etish, mensimaslik va ularga nisbatan passiv loqaydlik refleksidir. Yangi O‘zbekistondagi jadal huquqiy islohotlar sharoitida huquqiy nigilizm qonunlarni ochiqdan-ochiq buzish shaklida emas, balki aholi o‘rtasida o‘z subyektiv huquqlari va protsessual himoya vositalaridan tizimli ravishda bexabarlik, ya’ni huquqiy savodxonlikning yetishmasligi natijasida yuzaga kelayotgan passiv huquqiy loqaydlik sferasida rivojlanmoqda. Huquqiy ong inqirozi hisoblangan ushbu anomal hodisani bartaraf etish huquqiy targ‘ibotning an’anaviy deklarativ usullaridan voz kechib, sotsium ehtiyojlariga moslangan va inson omilini cheklovchi ilmiy-ma’rifiy strategik modellarni joriy etishni taqozo etadi. Mana shu ko‘rinishlar huquqiy ongni o‘rganish uchun nihoyatda muhimdir, zero, bo‘lg‘usi amaliyotchi-yurist huquqiy normalar va talablarni amalga oshirish jarayoniga jiddiy ta’sir etuvchi mazkur hodisalarga duch kelishi tabiiydir.

Ijtimoiy munosabatlarning jo‘shqin va dinamik taraqqiyotini ta’minlashda huquq tizimi sotsium hayotiga tizimli uyushqoqlik va institutsional batartiblik baxsh etuvchi universal mexanizm hisoblanadi. Davlat va huquq nazariyasi doktrinasiga ko‘ra, huquqning tartibga soluvchi quvvati o‘ta ko‘p qirrali xarakterga ega bo‘lib, u bir tomondan barqaror ijtimoiy aloqalarni qonunan mustahkamlasa va statik holatda saqlasa, ikkinchi tomondan sotsium tarkibida yangi vujudga kelayotgan innovatsion munosabatlar rivojini rag‘batlantiradi. Jamiyat rivojlanishiga to‘siq bo‘luvchi hamda ijtimoiy tizim uchun nomaqbul hisoblangan huquqbuzarliklar va anomal hodisalarning oldini olishda ijtimoiy-huquqiy normalarning o‘rni beqiyosdir. Huquq — individual yoki jamoaviy erkinlik me’yorini me’yorlashtirib, subyektlarga muayyan majburiyatlar yuklash hamda qonuniy imkoniyatlar (imtiyozlar) taqdim etish orqali kishilar faoliyatini ijobiy yo‘naltirish maqsadida ularning xulq-atvoriga imperativ ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu bunyodkorlik salohiyati esa bevosita inson kognitiv ongi sferasi bilan bog‘liq bo‘lib, yuridik talablar dastlab individual yoki guruh ongida in’ikos etadi va subyekt tomonidan

ruhiy jihatdan o‘zlashtiriladi. Shaxsning pozitiv huquqqa bo‘lgan ijobiy munosabatini, uning huquqiy e’tiqodi va dunyoqarashini belgilovchi tizimli bilimlar majmui aynan mana shu murakkab aqliy jarayonlarning mahsulidir.

Huquqiy reallik va huquq sotsiologiyasi qonuniyatlariga ko‘ra, huquq ijtimoiy hodisa sifatida inson intellektual ongidan tashqarida reallasha olmaydi. U sotsium hayotida aks etib, nafaqat uning mantiqiy in’ikosi, balki huquqiy borliqni bilish quroli hamda fundamental metodologiyasiga transformatsiya bo‘ladi. Huquq va ong o‘rtasidagi uzviylik zanjiri tahlil qilinganda, huquqiy ong ijtimoiy ongning falsafiy, axloqiy, diniy va siyosiy shakllari qatorida mutloq xarakterli va o‘ziga xos sohasi ekanligi namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy hayotning turli tarmoqlari o‘zaro dialektik uyg‘unlikda rivojlangani bois, ijtimoiy ong shakllarini amaliyotda bir-biridan ajratish muayyan ilmiy qiyinchiliklar tug‘diradi. Masalan, inson hayotiga tajovuz qilish, o‘zganing mulkiga rahna solish, uni nobud etish yoki o‘g‘irlash harakatlari axloqiy normalar nuqtai nazaridan qattiq qoralanadi. Shuni ta’kidlash lozimki, qonun hujjatlarida taqiqlangan jamoat mulkini talon-taroj qilish yoki odam o‘ldirish qilmishlari uchun belgilangan jinoiy-huquqiy javobgarlik o‘zining tabiati bilan aynan o‘sha fundamental axborot-axloqiy talabning yuridik timsolidir. Yaxshilik va yomonlik kabi falsafiy mezonlar jamiyat ongining barcha darajalarida uzviy dialektik aloqadorlikda kechadi va har bir shakl o‘z yo‘nalishida huquqiy voqelikning xilma-xil elementlari bilan tutashadi.

Biroq huquq va huquqiy ong o‘rtasidagi bunday monolit bog‘liqlik ularni bir-biriga o‘xshatish yoki aynanlashtirish uchun asos bo‘la olmaydi. Ularning har biri mustaqil ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida kishilar munosabatiga ta’sir etish mexanizmlari bilan farqlanadi. Pozitiv huquqning xususiyati uning me’yoriy qoidalarining umummajburiyligi hamda davlat majburlov kuchi bilan ta’minlanishida aks etsa, huquqiy talabga bo‘ysunmaslik sanksiyalar qo‘llashga va huquqiy javobgarlikka sabab bo‘ladi. Aksincha, huquqiy ongning tartibga soluvchi kuchi mutloq boshqa ruhiy-intellektual sferada amal qiladi. Qonunchilik tomonidan belgilangan har bir huquqiy ko‘rsatma dastlab subyektning subyektiv huquqiy ongi sferasidan o‘tganidan so‘nggina, aniq ijtimoiy fe’l-atvorda yoki qilmishda moddiylashadi. Huquqiy amr-iroda va qonuniy buyruqlar har doim inson ongiga yo‘naltiriladi, chunki odillik va qonun ustuvorligi prinsiplarining ta’sir quvvati shaxsga qaratilgan taqiqlarning inson tomonidan anglanib, ruhiy tushunib yetilishi va so‘zsiz qabul qilinishiga mo‘ljallangan.

Huquqiy ong o‘zining funksional tabiati bo‘yicha o‘ziga xos «sinov va tajriba maydoni»ni tashkil qiladi, unda huquqiy axborotni o‘zlashtirish va kognitiv qabul qilib olish bilan bog‘liq murakkab ichki jarayon kechadi. Huquqiy ongning bilish funksiyasi, huquqiy talabga nisbatan shaxsning individual xulq-atvor yo‘lini ishlab chiqishdagi baholash va mushohada yuritish fikriga aylanadi. Miya ichki fikrlash zanjirining butun jarayoni insonning o‘zini o‘zi boshqarishi, o‘zini o‘zi nazorat qilishi hamda uning ijtimoiy fe’l-atvor xususiyatlarini qonuniy muvozanatlashga xizmat qiladi. Huquqiy talabni to‘g‘ri tushunishda subyektning huquqiy bilim darajasi, umumiy va huquqiy madaniyatining saviyasi hamda ma’naviy olami o‘ta strategik ahamiyatga egadir. Huquq — qanday fe’l-atvor shaklida (qonuniy yoki qonunsiz) amalga oshirilmasin, u barcha hollarda, avvalo, insonning ongiga qaratilgan bo‘lib, u orqali fe’l-atvorni tartibga solishga ta’sir ko‘rsatiladi. Huquq va huquqiy ongning yuqoridagidek o‘zaro ta’sirida, shu murakkab ijtimoiy hodisaning ijtimoiy munosabatlarga ta’sir kuchi va tartibga soluvchi ta’sirining mohiyati namoyon bo‘ladi.

Huquqiy ong ijtimoiy munosabatlarni qonuniy baholash jarayonlarini o‘z ichiga olishi bilan birga, huquqiy tizimning xilma-xil qismlari, ya’ni odil sudlov, sudyalar instituti, jazo berish tizimi, ichki ishlar organlari xizmati, prokuratura va notariat idoralari faoliyati borasida tizimli tushunchalar majmuini yuzaga keltirishi bilan ham farqlanadi. Nazariy-huquqiy talqin jihatidan huquqiy ong tizimi ikki asosiy qismga — huquqiy mafkura (ideologiya) va huquqiy ruhiyatga (psixologiya) ajratiladi. Bu kategoriyalarning har birida yuridik hodisalar o‘ziga xos aksini topadi. Huquqiy ruhiyat qismida huquqiy hodisaning tarkibiy qismlari sotsium a’zolarining xilma-xil hissiy kechinmalari, psixologik holatlari, instinktlari va subyektiv kayfiyatlari shaklida namoyon bo‘lsa, huquqiy mafkura qismida huquqiy hodisalar ilmiy va nazariy tushunib yetilgan konsepsiyalar, g‘oyalar hamda qarashlarning tizimlashtirilgan ilmiy-umumlashtirilgan arxitekturasi ko‘rinishida aks etadi[2].

Ayni vaqtda, huquqiy mafkura va huquqiy ruhiyatlarning o‘ziga xosligi ulardagi mavjud umumiylik va o‘zaro ta’sirni mutlaqo inkor etmaydi. Chunki, ular bir-biri bilan chambarchas bog‘langandir. Ularning biri

[2]Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi: Darslik. – Toshkent: «Adolat» huquqiy axborot markazi, 2018. – B.

ikkinchisini to‘ldiradi, biri ikkinchidan kelib chiqadi, shu tariqa huquqiy voqelik to‘g‘risida ilmiy asoslangan, hissiy tushunib yetilgan tushuncha hosil qilinadi. Huquqiy ong ruhiy jihatining boyligi, uning odamlar xulq-atvoriga, ularning huquqqa munosabatiga ta’siri unga muayyan kuch bag‘ishlaydi. Huquqiy mafkura – har xil huquqiy hodisalar haqidagi nuqtayi nazar, nazariy tushuncha, g‘oya va qarashlarning ilmiy umumlashtirilgan tizimidan iborat. Huquqiy ongning huquqiy mafkura qismida aks etgan huquqiy hodisalar huquqqa bag‘ishlangan maxsus nazariy izlanishlarda o‘z rivojini topib, ilmiy darajada anglab yetiladi. Bunday ilmiy manbalarning mazmuni odamlar ma’naviy mulkiga aylanib, ularning ongiga aniq huquqiy bilimlarni, mulohazalarni, e’tiqod va kayfiyatni olib kiradi. Insonning ongidagi huquqni anglash jarayoni, yuqorida zikr etganimizdek yoki shunga yaqinroq tarzda kechadi. Inson huquqiy ongi va huquqiy tafakkuri orqali qonunni anglash bilan uni qo‘llash jarayonida, sud ishlarida, qonuniylik va qonun to‘g‘risida daxlsiz axborot oladi hamda ushbu axborot zanjiri poydevorida shaxsning umumiy huquqiy madaniyat darajasi yuksaladi.

Aksincha, huquqiy ong sust rivojlangan, huquqiy tafakkur esa nomukammal bo‘lsa, bu jamiyat va uning institutlari faoliyatiga anomal salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Huquqiy idealizm hamda uning eng kriminogen shakli bo‘lgan huquqiy nigilizm ana shunday salbiy ko‘rinishlarning eng asosiy namoyon bo‘lish shakllaridir. Yangi O‘zbekistondagi jadal sud-ma’muriy islohotlar sharoitida huquqiy nigilizm muammolarini bartaraf etish aholining huquqiy savodxonligini yuksaltirishga qaratilgan va inson omilini cheklovchi maxsus ilmiy-ma’rifiy strategik choralarni joriy etishni talab qiladi. Bo‘lg‘usi amaliyotchi yuristlar, advokatlar va huquqshunos mutaxassislar yuridik normalarni amalga oshirish jarayoniga jiddiy to‘siq bo‘luvchi mazkur kognitiv inqirozlarga duch kelishi tabiiy bo‘lib, ularni bartaraf etish modellarini ishlab chiqish umumiy huquqshunoslik fanining bosh vazifasidir.

Ijtimoiy-huquqiy reallik va umumiy huquqshunoslik doktrinasida ijtimoiy ong individual huquqiy ongga nisbatan yanada yuqoriroq kognitiv daraja hisoblanadi, chunki unda huquqiy borliqqa xos bo‘lgan barcha universal xususiyatlar integratsiyalashgan holda mujassam bo‘ladi. Uning mazmuni huquqni anglash va hayotga tatbiq qilishda inson tafakkurining ijodiy yutuqlari hamda tizimli yuridik amaliyoti bilan sug‘orilgan. Aksincha, individual huquqiy ong o‘z tabiatiga ko‘ra katta hajmli va keng qamrovli emas. U huquqiy tafakkur tarixida to‘plangan barcha fundamental bilimlarni to‘liq qamray olmaydi va bilish imkoniyatlari jihatidan muayyan darajada cheklangan. Har bir shaxsning ijtimoiy muhiti, hayot tarzi alohida xarakterga ega bo‘lgani bois, bir shaxsda huquqiy bilim olish, axborotga ega bo‘lish imkoniyati keng bo‘lsa, boshqasida bu ko‘rsatkich anchagina past bo‘ladi. Shuning oqibatida, shaxsiy huquqiy ong har xil rivojlanish darajasiga hamda chuqurligiga ega. Mazkur aksiologik tizim jamiyat a’zolarining huquqiy axborotlashuv darajasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri proporsional bog‘liqdir. Shu bois, fuqarolarning huquqiy madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan tizimli huquqiy axborot ekotizimini tashkil qilish alohida amaliy ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy madaniyat darajasi va chuqurligiga ko‘ra huquqiy ong turlari oddiy, ilmiy va kasbiy shakllarda klassifikatsiya qilinadi. Oddiy huquqiy ong, odatda, sotsium hayotida o‘z-o‘zidan (stixiyali) vujudga keladi va insonning shaxsiy hayotiy tajribasi hamda yuridik hodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan empirik tushunchalari bilan belgilanadi. Bunga subyektning mehnat shartnomasi tuzish shartlari, oliy o‘quv yurtlariga qabul qilish qoidalari yoxud yo‘l harakati qoidalarini buzganlik uchun ma’muriy javobgarlik mezonlari to‘g‘risidagi kundalik bilimlari misol bo‘la oladi. Insonlardagi shaxsiy yuridik tajriba, kundalik faoliyat doirasida kechib, nisbatan tor xarakterga ega bo‘lganligi sababli oddiy huquqiy ong juda chegaralangandir. Biroq u o‘rab turgan borliq haqidagi yuzaki tushunchalar doirasida muttasil qola olmaydi, balki ijtimoiy taraqqiyot natijasida doimo rivojlana borib, ilmiy-nazariy tushunchaga aylanadi. Ilmiy huquqiy ong ijtimoiy-huquqiy haqiqatni to‘g‘ri aks ettiruvchi fundamental bilimlar tizimini o‘z ichiga oladi. U huquqni ijod qilish faoliyatining (Rulemaking) birinchi darajali manbayi bo‘lgani uchun yuridik amaliyotni mukammallashtiradi. Unda huquqiy nazariya va g‘oyalar, tasavvurlar va tushunchalar tizimi bilan bir qatorda, huquqshunoslarning kasbiy huquqiy ongi ham shakllanadi. Professional huquqshunoslar qonunga bo‘ysunuvchi oddiy fuqarolardan o‘zlarining yuridik nuqtai nazarlari, bilimining teranligi hamda eng muhimi, huquq qoidalari va me’yorlarini qo‘llash (Law enforcement) ko‘nikmalari bilan tubdan farq qiladilar. Kasbiy huquqiy ong oliy o‘quv yurtlarida tizimli ta’lim olish natijasida shakllanadi va huquqiy amaliyot jarayonida izchil sayqallanadi.

Yuridik doktrinada huquqiy ongning axborot olish, baholash va tartibga solish funksiyalari o‘zaro di-

alektik aloqadorlikda tahlil etiladi. Axborot olish funksiyasi jamiyat barcha a’zolarining turli shakldagi huquqiy ma’lumotlarga ega bo‘lishida namoyon bo‘ladi va u ketma-ket keluvchi ruhiy-yuridik fenomenlardan tuziladi. Sezish, eshitish va ko‘rish orqali vujudga kelgan huquqiy axborot qabul qilish, xotirada saqlash va qayta tiklash jarayonlari vositasida to‘planadi va yuksak tafakkur bosqichida huquqiy g‘oyalar, tushunchalar hamda mustahkam e’tiqodlar shaklini oladi. Baholash funksiyasi huquqiy ongning o‘sishi natijasida insonlarning huquqiy va huquqqa zid bo‘lgan ko‘rinishlarni mantiqan bir-biridan ajrata olishiga xizmat qiladi. Tartibga solish funksiyasi esa shaxslarning yuqori darajadagi huquqiy ongga ega bo‘lishi orqali ularning qonun normalariga asoslangan holda faoliyat ko‘rsatishlarini ta’minlaydi. Shuningdek, tizimda gnoseologik (bilish), boshqaruv, o‘zini o‘zi boshqarish va tashkil etish (uyushtirish) funksiyalari alohida ajratib ko‘rsatiladi. Gnoseologik funksiya obyektiv borliqdagi mavjud huquqiy holatlarni ilmiy bilishni tavsiflasa, boshqaruv funksiyasi o‘z fe’l-atvorini huquq talablari bilan qiyoslash vositasida o‘z xatti-harakatlarini ratsional o‘zgartirishdir. Huquqiy ong qabul qilayotgan axborotni qayta ishlashda inson fe’l-atvorini boshqaruvchi murakkab kognitiv mexanizmlar, ya’ni manfaatni anglash, maqsadni aniqlash, asoslar tizimi va iroda kuchini namoyon etish kabi holatlar muhim o‘rin egallaydi. Uyushtirish funksiyasi esa huquq subyektlari xulqini tashkil etishdan iborat bo‘lib, u ijtimoiy hayot va taraqqiyot uchun juda muhim hisoblanadi.

Yangi O‘zbekistonni yanada rivojlantirish bo‘yicha strategik dasturlarda huquqiy ong va madaniyat mavzusiga, aholining huquqiy savodxonligini oshirish masalalariga ustuvor e’tibor qaratilgan. Huquqiy ong, huquqiy tarbiya va huquqiy madaniyat zanjiri mamlakatimiz rivojlanishidagi eng asosiy dolzarb yo‘nalishlardan biridir. Ijtimoiy tarbiya tizimida siyosiy, ma’naviy, ekologik va estetik tarbiya qatorida huquqiy tarbiya alohida ahamiyat kasb etadi hamda u tarbiyaning boshqa barcha turlari bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Yuksak rivojlangan huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishni o‘z oldiga oliy maqsad qilib qo‘yilgan sharoitda, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish davlatning bosh funksiyalaridan biridir. Ma’rifatparvar mutafakkir Abdulla Avloniy: “Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir” deb bejiz ta’kidlamagan. Chunki huquqiy ong, huquqiy tarbiya va huquqiy madaniyat kabi bir-biri bilan uzviy aloqada bo‘lgan va bir-biri kelib chiquvchi kategoriyalar yaxlit huquqiy tizimning holatidan darak beradi. Huquqiy tarbiya — shaxsning ongiga tashkiliy suratda va aniq maqsadni ko‘zlab tizimli ta’sir ko‘rsatishning maxsus yuridik turidir.

Biroq, ijtimoiy muhitda huquqiy tarbiya tizimi va huquqiy tafakkur mukammal darajada shakllanmasa, bu holat jamiyat institutlari faoliyatiga anomal salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Huquqiy idealizm hamda uning eng xavfli kriminogen shakli bo‘lgan huquqiy nigilizm ana shunday salbiy ko‘rinishlarning eng asosiy ko‘rinishlaridir. Huquqiy nigilizm — amaldagi qonunlarning oliy yuridik kuchini, ijtimoiy-boshqaruv salohiyatini hamda davlat tomonidan o‘rnatilgan tartib-taomillarni subyektiv yoki ommaviy darajada rad etish, mensimaslik va ularga nisbatan passiv loqaydlik refleksidir. Yangi O‘zbekistondagi jadal islohotlar sharoitida huquqiy nigilizm qonunlarni ochiqdan-ochiq buzish shaklida emas, balki aholi o‘rtasida o‘z subyektiv huquqlari va protsessual himoya vositalaridan tizimli ravishda bexabarlik, ya’ni huquqiy savodxonlikning yetishmasligi (huquqiy debyutantlik) natijasida yuzaga kelayotgan passiv huquqiy loqaydlik sferasida rivojlanmoqda. O‘rta bo‘g‘in ijro apparati mansabdor shaxslarning diskretsion (ixtiyoriy) vakolatlarini suiiste’mol qilishi, fuqarolarning murojaatlarini ko‘rib chiqishda protsessual ko‘mak berish mexanizmlarining ba’zan yuzaki bajarilishi aholida ma’muriy tobelik refleksini shakllantirib, huquqiy nigilizm o‘choqlarini kriminogen jihatdan oziqlantirmoqda. Huquqiy ong inqirozi hisoblangan ushbu anomal hodisani bartaraf etish huquqiy targ‘ibotning an’anaviy deklarativ usullaridan voz kechib, sotsium ehtiyojlariga moslangan va inson omilini cheklovchi ilmiy-ma’rifiy strategik modellarni joriy etishni taqozo etmoqda.

Huquqiy tarbiyaning ilmiylik hamda amaliyot bilan uzviylik tamoyillarini ta’minlash maqsadida milliy ta’lim standartlari doirasida interaktiv va vaziyatli yuridik o‘quv modullarini unifikatsiyalash.

Qonunchilik dinamikasi jadal kechayotgan Yangi O‘zbekiston sharoitida subyektlarning huquqiy ongini shakllantirish jarayonlari hamon umumiy va deklarativ xarakterdagi targ‘ibot uslublariga tayanib qolmoqda. Huquqiy normalarning adresat kundalik ehtiyojlaridan uzilgan holda, quruq ma’ruzalar yoki yuzaki tushuntirishlar shaklida taqdim etilishi ijtimoiy muhitda huquqiy infantilizm va passiv loqaydlik kabi asoratlar chuqurlashishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa qonun ustuvorligi talablari bilan uning real hayotiy ahamiyati

o‘rtasida kognitiv uzilishni vujudga keltiradi.

Ta’lim dasturlari hamda davlat xizmatchilarining malaka oshirish tizimiga har bir qatlamning yoshi, ijtimoiy maqomi va professional yo‘nalishiga moslashtirilgan interaktiv huquqiy keyslar hamda amaliy yuridik modellar majmuini kiritish zarur. O‘quv jarayonida shaxsning bevosita to‘qnash keladigan kundalik hayotiy vaziyatlari (mehnat shartnomasi shartlari, mulkiy bitimlar tuzish yoki tadbirkorlikni tashkil etish protseduralari) misolida yuridik normalarning mazmun-mohiyati, zimmadagi majburiyatlar va protsessual himoya vositalari tushuntirilishi shart. Huquqiy ma’lumotlarni bunday amaliy-ma’rifiy usulda singdirish aholining huquqiy savodxonligini yuksaltirishda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Jamiyatda huquq normalarining buzilishiga nisbatan qat’iy murosasizlik ko‘nikmasini hosil qilish uchun fuqarolik jamiyati institutlarining monitoring salohiyatini oshirish va jamoatchilik eshituvlari amaliyotini kengaytirish.

Darslik matnida asoslab berilganidek, huquqiy tarbiyaning o‘zagi — shaxsiy e’tiqoddan kelib chiqadigan qonunga bo‘lgan chuqur hurmatni hamda har qanday qonunbuzarlikka nisbatan murosasizlik refleksini shakllantirishdan iboratdir. Biroq amaliyotda fuqarolarning huquqbuzarliklar profilaktikasida yoki o‘rta bo‘g‘in amaldorlarining ixtiyoriy vakolatlarini suiiste’mol qilish holatlarini fiksatsiya qilishda ishtirok etishi yetarli darajada tizimlashtirilmagan, bu esa huquqiy nigilizm o‘choqlarini oziqlantiradi.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi hamda jamoatchilik nazorati to‘g‘risidagi qonunchilik talablaridan kelib chiqib, nodavlat nodavlat notijorat tashkilotlari hamda mahalla organlari huzurida qonunbuzarlik faktlarini (shu jumladan, mansabdor shaxslarning sansalorlik holatlarini) tahlil qiluvchi va hisobotlarni eshituvchi jamoat kengashlari faoliyatini jonlantirish zarur. Jamoatchilik monitoringi davomida aniqlangan har bir tizimli qonunbuzarlik holati yuzasidan tayyorlangan xulosalar profilaktika organlari va adliya idoralari tomonidan tergovga qadar tekshiruv obyekti sifatida majburiy ko‘rib chiqilishi shart. Huquqiy faoliyat ustidan bunday shaffof va jonli ijtimoiy nazorat tizimining yo‘lga qo‘yilishi subyektlarda qonun ustuvorligiga bo‘lgan ishonchni monolit holatga keltiradi.

Ilgari surilgan tizimli va amaliyotga yo‘naltirilgan tashabbuslarning milliy huquqiy va ta’lim tizimiga integratsiya qilinishi quyidagi ijobiy natijalarni kafolatlaydi:

Huquqiy infantilizm va nigilizm barham topishi: Amaliy keyslar va modullar orqali fuqarolarning huquqiy bilim darajasi va saviyasi izchil yuksalib, darslikda ko‘rsatilganidek, o‘z subyektiv huquqlaridan unumli foydalanish hamda uni mustaqil himoya qilish reflekslari shakllanadi.

Murosasizlik va qonunga itoatkorlik madaniyati: Jamoatchilik nazorati va eshituvlari amaliyotining kengayishi natijasida jamiyatda qonun ustuvorligini tan olish, qonunni hurmat qilish hamda uning buzilishiga nisbatan qat’iy murosasizlik ko‘nikmasi sotsiumning kunlik odatiga transformatsiya bo‘ladi.

Ixtiyoriy vakolatlar asimmetriyasining jilovlanishi: Huquqni qo‘llash amaliyotida jamoat nazoratining kuchayishi hamda huquqiy tarbiyaning ilmiylik tamoyili asosida subyektivizmdan xoli bo‘lishi jazo muqarrarligini so‘zsiz ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Yangi O‘zbekistonda huquqiy ong inqirozi va huquqiy nigilizmni ilmiy-ma’rifiy bartaraf etish — faqatgina deklarativ qonun matnlarini e’lon qilish bilan emas, balki huquqiy tarbiya tizimini, huquqiy mafkura hamda huquqiy ruhiyat muvozanatini zamonaviy ma’rifiy andozalar asosida unifikatsiyalash bilan ta’minlanadigan deterministik jarayondir. Davlat boshqaruvi apparatining universal tartibga soluvchi va sanksion-imperativ kuchi, fuqarolarning huquqiy ongi, yuksak huquqiy madaniyati va qonunga itoatkor xulq-atvor ko‘nikmalari bilan doimiy kognitiv muvozanatda bo‘lishi shart.

Yakuniy xulosa sifatida aytish joizki, taklif etilayotgan interaktiv o‘quv modullari hamda ta’sirchan jamoatchilik monitoringi mexanizmlarining qonunchilikka implementatsiya qilinishi ham fuqarolarda, ham ijro apparati xodimlarida qonun ustuvorligiga nisbatan so‘zsiz hurmat refleksini shakllantiradi. An’anaviy nazorat-majburlash modelidan proaktiv, shaffof, ma’rifiy jihatdan muvozanatlashgan hamda Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi kodeks nazorati ostidagi preventiv ijtimoiy-huquqiy boshqaruv ekotizimiga o‘tish — Yangi O‘zbekistonda inson qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida real proteksiya qilishning hamda demokratik huquqiy davlat poydevorini mustahkamlashning eng oliy kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi yangi tahriri.2023
2. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.2026 LEX.UZ
3. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi: Darslik. – Toshkent: «Adolat» huquqiy axborot markazi, 2018.